

צור ארליך

לדתיים ולחילונים יש בדרך כלל נקודה אחת של הסכמה. שנינו, יטפחו איש על שכם חברו, עקביים, אבל המסורתיים? עם חסר היגיון. מי שמאמין בתורה – שיסיק את המסקנות, יציל עצמו מעונשי כרת וגיהנום, ויהיה דתי עד הסוף. מי שאינו מאמין בה – שלא יבזבז זמן על מצוות מעיקות ויהיה חילוני. אבל איך אפשר להאמין ולקיים חלק? הישראליות האשכנזית התפצלה לשני מחנות בטוחים בצדקתם, ומי שהתחנך אל תוך אחד מהם מתקשה בדרך כלל להבין את חוכמת האולי של היהודי המסורתי, הספרדי בדרך כלל; את האדם המבסס את היהדות המעשית שלו לא על אמונה בעובדות היסטוריות, כמו מעמד הר סיני, אלא על רעיון ההמשכיות והמסירה מדור לדור.

המסורתיים הם הקבוצה הגדולה ביותר באוכלוסייה היהודית בישראל, כארבעים אחוז על פי דוח מכון גוטמן – אבל כמו שאומר ד"ר מאיר בוזגלו, אין להם כמעט נציגות בדיון הציבורי הישראלי. אפשר כמובן לתלות את זה בקיפוח המזרחים. אפשר לומר מנגד שהמסורתיות אופיינית לשכבות עממיות שאינן נוטות להתארגנות פוליטית. אבל יש גם סיבה מהותית: למסורתיות אין כמעט דוברים מפני שבהגדרתה היא חסרת משנה סדורה. היא דרך חשיבה המעצבת את עצמה תוך כדי תנועה, תוך כדי חיים. ד"ר בוזגלו (50), מרצה בחוג לפילוסופיה באוניברסיטה העברית ויהודי מסורתי, מבקש לתקן את המצב ולדברר את המסורתיות. לנסח, כשם שפרו החדש (הוצאת כתר וקרן מנדל), 'שפה לנאמנים'.

” המסורתי לא מוכן לקבע את העמדה שלו בטקסט. הוא לא אומר שיש לו טקסט אחר מההלכה, אלא שם בצד את כל רעיון הטקסט. מבחינת הטקסט אין הבדל בין אכילת תולעת בחסה לבין אכילת חזיר, ולפי כל מיני פלפולים החזיר פחות גרוע, אבל המסורתי תופס אינטואיטיבית שיש הבדל. אני מנסה לאפיין את המסורתי, לשמוע אותו, להראות שהוא לא עוף מוזר ”

יותר מכך: בוזגלו מבקש להניח תשתית פילוסופית למסורתיות. לוגיקה היא תחום ההתמחות שלו בפילוסופיה. ולוגיקה, במובן של היגיון פנימי ועקביות, נתפסת גם כצד החלש של המסורתיות. בוזגלו מנסה להראות שלוגיקה ומסורתיות הולכות יחד. הוא מראה, למשל, שחוסר הוודאות העובדתית, המאפיין את אמונתו של המסורתי, הוא דווקא יתרון: שום דבר לא יפריך את האמונה הזו, גם לא עובדות מדעיות מוצקות. המסורתי אפילו פטור מהצורך להאמין שמישהו מאחיו, או הדתי או החילוני, חי את כל חייו מתוך טעות. מבחינתו שניהם צודקים. האמונה היא לו עניין של זהות ושל המשכיות. את המטען היהודי שקיבל מהוריו הוא רואה לא כדיווח, אלא כמסירה: לא כידע עובדתי אלא כמורשת, כמסר.

"מה ביקש ממני אבי ז"ל?" שואל בוזגלו בספר – שואל כיהודי בכלל, וגם, באופן אישי, כבנו של רבי דוד בוזגלו, מגדולי הפייטנים של יהודי מרוקו במאה העשרים. "האם ביקש שאאמין במעמד הר סיני ואסמוך על יושרו ועל יושרם של הוריו? האם ביקש שאצניע את הספקות ואת החששות ואשען על אמונת אבותיי? האם אפשר לדרוש ממישהו שיהיה צייתן ויאמין לדיווח של זולתו? היש אמיצה וחכמה יותר מאמירתו של אריסטו 'אהבתי את אפלטון אבל האמת יקרה לי יותר'? האם אהבתי לאבי צריכה לטשטש את שיקול דעתי? האם היהדות מבוססת על סיפור עקדה מחזורי, שבו הבנים עוקדים את הכבוד שלהם לאמת, עוקרים כל ספק ודורשים זאת גם מצאצאיהם?"

התשובה, בשתי מילים: לא, אבל. התשובה המלאה נפרסת בפרקי הספר, והיא עשויה לרגש את כל מי שמחפש בחייו מזור לשאלות מציקות דומות; את כל מי שיודע שלזהות היהודית שלו חייב להיות תוכן דתי, אבל מסרב לקבל תכתיבים מחשבתיים. בוזגלו עצמו, בצעירותו, עבר את המסלול בגופו. חינוך דתי, מרידה והסרת הכיפה, לימוד פילוסופיה – "ופתאום אמרתי, רגע, למדתי קצת פילוסופיה, בוא נבדוק מהי הפילוסופיה שאנשים מבטאים באמצעות החיים שלהם", הוא מספר. "והחלטתי לתת מקום לחינוך שלי ולבית שבאתי ממנו. התחלתי מחדש את הדיאלוג עם היהדות".

"הייתי באמצע תקופה לחוצה של לימודים בחו"ל, ורעיון השבת דיבר אליי. התחלתי להקפיד יותר על שבת. לאט לאט, ואף פעם לא מתוך איזה או-או. תמיד זה היה 'את זה כן, ואת זה לא; את זה יותר, את זה פחות'. תמיד לפי היכולת. כמו שכתוב בקהלת, 'אל תהיה צדיק הרבה ואל תתחכם יותר, למה תשומם'. זה היה גם תהליך של התקרבות לקדוש ברוך הוא, אבל בלי עסקת חבילה גדולה עם איזה רב ששוברת לך את הגב". מאז הפך בוזגלו לא רק למסורתי בעצמו ולמנסחה הפילוסופי של המסורתיות נוסח ספרד, אלא גם לאחד מיוזמיו של מהלך השיבה אל הפיוט, הפורח היום

במיזמים כמו 'קהילות שרות' ואתר 'הזמנה לפיוט'. זה השיר שסבא שר אתמול לאבא, והיום אני.

החצר הדשואה של מכון ון-ליר בירושלים. בפנים כנס בינלאומי על המתמטיקה בפילוסופיה של קאנט. ד"ר בוזגלו הרצה שם ויצא לפוש, ועכשיו אפשר לשאול אותו בנחת –

איך אתה מבסס פילוסופית את הזהות המסורתית?

"קודם כול נאפיין אותה. המסורתי הוא היהודי שאינו מתחבר להגדרות דתי-חילוני. אלו מושגים זרים שחדרו להוויה היהודית וקיבלו בה הרבה כוח, על אף שחלוקת היהודים לדתיים וחילונים היא שטחית ובלתי ממצה. המסורתי לא מקבל את הדיכוטומיה הזו, וגם לא מעוניין להיות קבוצה שלישית נבדלת, או לומר שהוא חצי דתי. הוא שומר על חלק מהמצוות; אבל גם הדתי שומר על חלק מהמצוות יותר ועל חלק מהמצוות פחות. בתוך ההגדרות 'דתי', 'חרדי' ו'חילוני' יש הרי אלף אפשרויות ופלגים ווריאציות – אז גם המסורתי הוא חלק מקשת, הוא עוד אחת מהאפשרויות להיות יהודי בעידן המודרני.

"מה שאני מנסה הוא, ראשית, לאפיין את המסורת, לשמוע אותו, להראות שהוא לא עוף מוזר; ושנית, לבנות מטרייה כללית יותר לכל הזהויות של העם היהודי, ולראות את כולם כנאמנים למסורת. מהציוני החילוני ועד החרדי".

לא חסרה למסורתי איזו מידה של עקביות?

"בלי להסתכן ברכילות אפשר לומר שרוב הדתיים מרכלים. נכון? מכאן שגם הדתי לא עקבי במאה אחוז. יותר מכך: אין דתי שהוא 'דתי' נטו, אידיאית הדתי, ואין אצלו דגשים, ברירות והעדפות בתוך ה'דת'. לחרדי מוכתב כל אורח החיים, כולל הלבוש, אבל הוא מתעלם למשל מהצד הלאומי של היהדות. או הכיפות הסרוגות: זו עסקת חבילה ספציפית וייחודית מאוד. תורה ועבודה, הלכה וציונות. חשוב מאוד שתחבוש כיפה, על אף שזה לא מרכיב בסיסי של ההלכה, אבל לא כולם מקפידים להתפלל מנחה. אז גם אצל המסורתי יש דברים שהוא מחליט שהם חשובים ויש דברים שהוא אינו מקפיד עליהם. אין גבול חד".

עדיין, יש גבול חד למדי בין אלה שעקרונית מקבלים את ההלכה ובין אלה שמחליטים על דעת עצמם מה להדגיש ומה לא לעשות.

"המעניין הוא שבדרך כלל המסורתיים מחליטים על דעת עצמם באופן דומה זה לזה. כולם מקפידים למשל על פסח, יום כיפור, מילה. כך שזה כנראה לא גחמתי, לא קריזה. יש בבחירות של המסורתי דברים שמבחינה הלכתית נראים מוזר; למשל, בשבת הוא מדליק אור, אבל לא מדליק אש. יאמרו לו, מבחינת ההלכה זה אותו דבר. אבל אולי לא? אולי עצם זה שיש מי שמבחין ביניהם, שמדליק אור וטלוויזיה אבל לא אש, אומר שזה לא אותו דבר? צריך יותר רגישויות. נכון שיש סתירה אצל האדם המסורתי, אבל היא אינה ייחודית לו: זו סתירה שיש אצל כל אדם שחי לפי אידיאלים מסוימים ויודע שלא תמיד הוא עומד בהם".

והמסורתי, בניגוד לדתי, כנראה גם מאמין שלא נורא אם לא יעמוד בהם.

"הוא מאמין שאלוהים רחום. דע לך שמבחינת יראת שמיים, אתה יכול למצוא מסורתי עם יראת שמיים גדולה משל שומרי הלכה. אדם יכול כדתי לעמוד מול אלוהים כעורך דין. 'זה אני חייב, זה אני חייב – וזהו, עשיתי'. והוא לא מבין בכלל מהי יראת השם ואין לו שום ממד רליגיזי בחייו. פשוט צריך להתחיל להקשיב, לא להיות תלויים בזיהויים כ'דתי' ו'חילוני', ולהבין את הקונסטרוקציות הפוליטיות שנוצרות מכך שהדברים כל כך מסומנים. להרגיש, לראות. המסורתי יכול להיות טוב מאיתנו, יכול להיות פחות טוב, אבל ככה זה תמיד".

לא תמיד המסורתי מרגיש שלם עם עצמו.

"נכון. המסורתי חושב לפעמים 'אני מתנהג לא בסדר'. ויש איזו צניעות בעמידה שלו: אני באמת לא מתנהג לפי האידיאל, ואני מוכן שתתקן אותי, ואני מוכן שתוכיח אותי, ואני לא אומר כזה ראה וקדש, אבל זה לא אומר שאתה צריך לשלול אותי".

אולי זה החיסרון של המסורתיות מהסוג הזה ביחס למסורתיות הממוסדת, נוסח הזרם הקונסרבטיבי. לקונסרבטיבי יש רבנים משלו והלכה משלו, ואילו היהודי המסורתי בישראל נזקק לרב האורתודוכסי, כמופת דתי, ולבית הכנסת הדתי-אורתודוכסי. זה גורם לו להרגיש פגום.

"זה המופת הדתי שלו, אבל לא באופן מוחלט. צריך לזכור שהמסורתי לא מוכן לקבע את העמדה שלו בטקסט. הוא לא אומר שיש לו טקסט אחר מההלכה, אלא שם בצד את כל רעיון הטקסט. מבחינת הטקסט אין הבדל בין אכילת תולעת בחסה לבין אכילת חזיר, ולפי כל מיני פלפולים אפילו חזיר פחות גרוע. המסורתי תופס אינטואיטיבית שיש הבדל, שאולי לא כתוב אך הוא נמצא בדרך החיים שלנו. והדרך שאנו חיים בה חשובה לא פחות ממה שכתוב".

זה בעצם כמו התורה שבעל פה, בתקופה שהתעקשו לא לכתוב אותה?

"כן. יש הרבה חוכמה בהימנעות מקנוניזציה".

אתה מתאר נאמנות למסורת מתוך רצון חופשי להמשיך בדרכם של דורות קודמים. מה תגיד למי שבוחר לבעוט בזה?

"אין טיעון. יש אנשים עם עמדות אינדיבידואליסטיות קיצוניות, עמדות אוניברסליות לחלוטין, וזו בחירתם הלגיטימית. אבל למעשה, אין קוסמופוליטיות שאינה יונקת מזהות קונקרטית. זו אשליה. תמיד תגלה שהקוסמופוליט הסיני שונה מאוד מהקוסמופוליט היהודי ניצול השואה, כי כל אחד צמח ממורשת תרבותית אחרת".

המסורתיות היא בעיניך המזור לבעייתיות שאתה רואה בהעמדת היהדות על ההלכה בלבד או על הלאומיות בלבד?

"תמיד היה ברור שהיהדות היא צירוף של אמונה, שליחות וייעוד עם אתניות. הלאומיות הצרה, המאוד מצומצמת, שכמעט מזהה יהודיות טובה עם ישראל ואזרחות ישראלית, ובזה נגמר הסיפור, לא מספיקה. על זה יש לי ביקורת, ונגד זה אני מטיף. מנגד, גם העמדת היהדות כולה על ההלכה, כפי שעושים החרדים וכפי שעשה בדרכו ישעיהו לייבוביץ', גם היא אינה מספקת. לא מספק גם הניסיון של הציונות הדתית לשלב בין ההלכה לבין הלאומיות, שתיהן בתפיסה סלקטיבית וצרה, ולהעמיד עליהן את הכול.

"התרופה שאני מנסה להציע היא לאו דווקא המסורתיות, אלא דיאלוג מחודש עם המסורת, ותחילתו של דיון שיוביל לחידוש שלה לאור האתגרים של היום. בהתחדשות הזו יכול להיות שאקח דברים מהליברליזם, דברים מהמסורתיות ודברים מהיהודי ההלכתי".

את המסע להחזרת מסורת הפיוט אל התרבות הישראלית, בהשתתפותו הפעילה והיוזמת של בוזגלו, אפשר לראות כחלק מזה. "הצלחנו להגיע להישגים יפים. מבחינת ההיכרות, מבחינת שינוי השיח, מבחינת המעבר מרב-תרבותיות לשפה קצת יותר יהודית. ראינו שישראל גולשת למצב של רב-תרבותיות, שבו כל סקטור מסתגר בתרבות שלו וצועק 'תעצים אותי', תן לי את שלי'. פתאום אתה לוקח את עולם הפיוט שנוצר במשך מאות שנים בכל תפוצות ישראל, ורואה את הזיקות ההדדיות, את העניין ההדדי. הסיפור פה בארץ הוא לא כמו באמריקה, של היספנים, שחורים ואירים שפתאום נפגשו; פה זה מפגש מחודש בין ענפים של עם אחד. מפגש בין עדות, ומפגש של אדם עם תרבותו".

קהילות שרות' הן תמיד בין-עדתיות?

"בכולן יש בהן תערובת גילית, עדתית ודתית-חילונית. זו בדיוק דוגמה שצריכה לתפוס מקום מרכזי בהווה הישראלית – והנה, אפס תמיכה מהמדינה עד היום, בשום דבר שקשור לתחיית הפיוט חוץ מהתזמורות. אתה נכנס לאתר 'הזמנה לפיוט', ורואה למשל את 'ידיד נפש' בסגנון תימן ובוכרה וקוצ'ין ופולין וחסידות זו וחסידות אחרת – אז זה הדבר שמקשר בינינו. זה המשאב. למה אני צריך לשים אותו בצד?"

ואתה גדלת בבית של פייטן חשוב, שחיבר פיוטים וגם סבב כחזן בקהילות ברחבי הארץ. איזה מין בית זה היה?

"לאבא היתה נוכחות מרכזית בבית. הוא התעוור עוד לפני שנולדתי. בית של חסד ונתינה: אבא הרוויח את לחמו בקושי אבל הקפיד לחלק חצי משכורתו לצדקה. ואמא עקרת בית. עבדה קשה, מסכנה, גם עיניים לאבא וגם האירוח של כל המבקרים והרבנים. אבל המון אהבה. אחי שלום למד פילוסופיה, ואחי רפאל ז"ל בא עם המתמטיקה – ומשניהם הושפעתי. בית מאוד אינטלקטואלי".

ודווקא את השם שלכם בחר אהרן ברק כסמל לאדם הכי פשוט. אתה מלין על כך גם בספר.

"מי התעניין במזרחים? בעולם שלהם? מי אכפת לו משלום בוזגלו, שחיבר את 'מקדש מלך'? אנשים לכודים בתוך העולם שלהם. זה פספוס נורא של מפגשים מרתקים שיכולים להיות פה בין תרבויות יהודיות וגדולי רוח יהודים. תסתכל על התימנים: את הרב יוסף קאפח אמנם הכירו גם מחוץ לעדה, אבל קח פייטן חשוב כמו אהרן עמרם שמסתובב פה ואיש לא שם לב. את יהדות מרוקו, עולם תרבותי ותורני עשיר שהתפתח מאות שנים, מכירים פה רק דרך בובליל בערוץ שתיים. זו החמצה מחרידה. שיטוח של כל החיים הרוחניים שלנו".

כשמנסים לדון בשאלה העדתית נקלעים תמיד לחשש מפרטונות, מהתנשאות, מעלבונות. איך אפשר לבסס דיון אמיתי ומפגש אמיתי?

"דרך שותפויות. מכור ההיתוך היה אמור לצאת ישראלי אחד, אבל יצאו שני סוגים. חבר'ה שנקראים מזרחיים, שזו המצאה חדשה שלא היתה בשום מקום – יש מרוקאים, תימנים וכן הלאה, אבל פתאום נהיה כזה מין דבר אחד – ואחרים. דרושות שותפויות, שבהן יתאפשר לכל אחד לא רק לספר את עצמו אלא להתחדש. זה מה שמתרחש במפגשי הפיוט. לא מדברים על לחזור לאחור, אלא על לאפשר לדברים לצאת ולאנשים להכיר זה את תרבותו של זה. בבניין האומה שיטחו ומחקו את כל אלפיים שנות הגלות כאילו היו איזו הפרעה. השיטוח עצמו הוא הפרעה, והיא צריכה תיקון".

שהוא –

"לאפשר. לאפשר פעילויות, ייצוג באמצעי התקשורת, מתן כלים. זה לא שלא מאפשרים למזרחיים; לא מאפשרים לאף אחד. הכול איזו אמריקניזציה מאוד שטחית. ערכים אינדיבידואליסטיים חמדניים וילדותיים. יש כיסי התנגדות לכך בחברה החרדית, הערבית, הדתית, וזה טוב, אבל אני לא רוצה להיות רק בעמדה של מחאה מבחוץ. אני חושב שהמסורת והדיאלוג אינם עניין של קבוצת אינטרס, אלא של כולנו, כי זה מה שאנחנו. ולמי שרוצה למחוק את זה, לומר שהמסורת לא היתה אלא סולם שנועד להביא אותנו לריבונות הישראלית ועכשיו אפשר לשמוט את הסולם, אני מתנגד. אין לנו ברירה, משיקולים אפילו תועלתיים, אלא לחזור למורשת".

לשם כך, בוזגלו מעורב ב'רשת מורשה'. ארגון הפועל בכשלושים בתי ספר תיכון ברחבי הארץ, ממלכתיים וממלכתיים-דתיים, ומעניק חיזוק חינוכי, יהודי-ציוני, לתלמידים המסורתיים הלומדים בהם. לפני 15 שנה

היה בין מקימי רשת 'קדמה', שביקשה להקים בתי ספר עיוניים בשכונות מצוקה. רק אחד מהם, בירושלים, עדיין קיים. מה למסורתי ול'קדמה' המוכרת כארגון מזרחי-רדיקלי? בוזגלו אומר ש'קדמה' לא קמה ככזו. "גילינו שאין בית ספר עיוני אחד בשכונות, רק בתי ספר מקצועיים, אז הקמנו את קדמה", הוא מספר. "שר החינוך דאז אמנון רובינשטיין עזר, אבל הדרגים שמתחתיו לא אהבו את הרעיון. במקום לחבק את זה, ולראות בזה תרופה שנותנת לאנשים הזדמנות להיכנס למעגל העבודה, לגדול, להפסיק את השיח הטיפולי – במקום זה הדביקו לו דימוי כאילו זה מרד של מזרחיים. אחר כך התחרטו, אבל כבר היה מאוחר. המובילים של קדמה כבר עשו את הטעויות לבד".

למשל אותו טקס יום השואה בבית ספר קדמה בתל-אביב, בהנהלת סמי שלום שטרית, שהתעקש לציין שם לא רק את שואת היהודים.

"אכן, למרבה הצער אנשים עבדו למען קדמה יום ולילה, ובסוף זוכרים רק אירוע כזה. חלק מחבריי הגיעו להקמת קדמה מתוך הרבה זעם – והרי פה זה מקום של חינוך, לא מקום לזעם, אבל לא תמיד יודעים איפה לעצור".

עוד לפני 'קדמה' היית פעיל בקידום החינוך המתמטי בשכונות. יש בהקשר החברתי הזה חשיבות מיוחדת למתמטיקה, מעבר לכך שזה תחום הידע שלך?

"חשיבה אנליטית קשורה להעצמה ולהקניית ביטחון. המתמטיקה יכולה להיות כלי דיכוי וכלי העצמה, כי יש מיסטיפיקציה סביבה כ'מקצוע קשה'. אתה יכול לקחת אותה ככלי דיכוי, לומר לילד 'אמרתי לך שאתה לא שווה'; למיין בעזרתה אוכלוסיות ולהציב שומרי סף מיותרים. מאותה סיבה אפשר גם להשתמש בה כהעצמה וכשחרור: ילדה שיש לה 9 בחמש יחידות במתמטיקה, לא ישברו את רוחה כל כך מהר. לקחתי את הוראת המתמטיקה כדי לבנות דימוי עצמי של תלמידים. הייתי בוועדת המקצוע במתמטיקה במשרד החינוך, כתבתי תוכניות לימודים, אבל בשלב מסוים הקפאתי את זה כי לא ראיתי שום עידוד מהממסד למה שאני עושה".

המתמטיקה היא גם בסיס לחשיבה פילוסופית?

"ודאי. כבר אפלטון כתב על שער האקדמיה שלו 'מי שאינו יודע גיאומטריה אל ייכנס'. הרמב"ם ראה את זה כבסיס חשוב לאמונה – ההפשטה, והמשמעת הבסיסית, והקשר למדע ולטבע שנפתח בפניך. בהרבה ממדים, לא רק הטכניים, המתמטיקה היא מפתח".

את קולן של המתמטיקה ושל היהדות, הוא אומר, הוא ניסה להשמיע כחבר ועדת דברת לרפורמה במערכת החינוך, "אבל עם הזמן הוועדה החליטה שלא עוסקים בתכנים. רק בארגון. אני כותב עכשיו מאמר המסביר מדוע אי אפשר לעשות מהפכה בחינוך בלי לעשות מהפכה בתכנים. שינוי ארגוני הוא דבר רצוי, ואני קצת קשור ב'אופק חדש', אבל אין בו די".

ספרו הקודם של בוזגלו הפגיש בין הצד הפייטני לצד הפילוסופי שבו באופן אחר: 'עד נכון היום' (בהוצאת בית ראובן מס) הוא ספר של התבוננויות אישיות קצרות, שריות-פילוסופיות. "מעניין לבנות את עצמך משני בני אדם", הוא כותב שם. האם משפט זה מתאר את האדם המסורתי? לא, הוא משיב, "זה ספר שעוסק לא במסורתיות אלא בממד הרוחני. לא בדת אלא ברליגיוזיות. יכול להיות חילוני רליגיוזי מאוד, ויכול להיות דתי יאפי בלי שמץ רליגיוזיות, שילוב של איזה ליטאיות ביחס להלכה וליברליזם מודרני לגבי כל השאר, ותרד ממנו מרליגיוזיות. הוא דתי והכול בסדר אצלו, אבל זה לא משהו שמתניע אותו ומחבר אותו לחברה ולעם".

הדתיים הציונים קרובים ללבו ולערכיו, והוא מעריך את ההתגייסות שלהם למשימות הלאומיות, אבל דווקא משום כך חשוב לו, לדבריו, לא לתת לקוראים מהציבור הזה חיים קלים. חורה לו רשימה של דברים: "ההזנחה של הציונות הדתית את התרבות, המוסיקה והשירה. ההסתכלות על החרדים כסופר-אגו, שרק צריך להוסיף לו את הלאומיות. ומצד שני, ההערצה הגדולה כל כך לעולם של החילונים. איפה משהו יותר יהודי, שורשי, חכם? למה דווקא מהכיוון של הציונות הדתית, שהוא הכיוון הכי מבטיח, לא רואים שום התחדשות יהודית? האם זה מקרי שמפלגת העבודה והציונות הדתית נפלו ביחד בבחירות האחרונות? זה לא מקרי, כי שתיהן אמורות לשאת את דגל הדאגה לחברה, ושתיהן כשלו בכך.

"צריך לצאת, להטיף. שמעת פעם איזה מזרחניק מטיף? איך יכול להיות שערוץ שתיים נראה כפי שהוא נראה כשבראש הרשות השנייה עומדת אישה דתייה? הכול הזדחלות ליברליסטית מתפשרת במקום עמידה מול. אם הרמב"ם היה חי היום הוא היה אומר שהעבודה הזרה המודרנית היא ערוץ שתיים וההזנחה וההשטחה והנמכת הקומה שהוא עושה לציבור – אז איפה המלחמה של הציבור הדתי ציוני על הטלוויזיה ועל דמותה? זה צריך להיות הוויכוח היום. ועל מה כן מתווכחים שם? אם אישה כן תקרא מגילה או לא. אנשים נמעכים, עשרות אחוזים מהיהודים עובדים בשבת – למה השתיקה הזאת?"

היית שמח לו ראית דתיים נעשים מסורתיים?

"לא. דתיים יותר טובים ממסורתיים", הוא צוחק. "אני רוצה לבטל את המושגים. השאלה היא איזה יהודי אני רוצה להיות ולמה לחנך. שיישכחו התוויות האלה של דתי, מסורתי וחילוני".